

Po stopách kognitívnej estetiky vnímania

ROMAN MIKULÁŠ

Moje uvažovanie o fenoménoch vnímania a ich komunikácii v oblasti literatúry má svoje podložie v konštruktivizme a v jeho prepojení s kognitívnou psychológiou a neurobiológiou, ako to výstižne ozrejmuje Gerhard Roth (1995) a na ploche medzi kogníciou a komunikáciou aplikuje Siegfried J. Schmidt (1996). Pred nami sa otvára relatívne veľký a členitý priestor. Fenomény a procesy vnímania sú predmetom nielen vedeckých disciplín, psychológie, biológie, filozofie a pod., ale aj umenia a literatúry. Preto má tematizácia vnímania také divergentné kontúry. Vo väčšine prípadov je v centre záujmu literárnej vedy tematizácia vnímania v literárnych textoch. Často sa stretáme aj s problematikou estetickéj transformácie mediálne modifikovaného vnímania, čím prenikáme do materiálnosti textov. Tieto výskumné východiská sú motivované tak epistemologicky, ako aj sociologicky, ale ich spoločným podložíom je teória médií.

Vnímanie možno uchopiť iba v kontextoch, teda v transformáciách. Fenomény vnímania preto nachádzame v súvislosti s imagináciou, vedomosťami, pamäťou, vedomím, zmyslom, komunikáciou, médiami, správaním a pod., ale aj s inými senzualnými modalitami, ktoré v konštruktívnej syntéze majú za úlohu produkovať kongruentné informácie o koherentnom, resp. stabilnom svete.

Vidíme, že vnímanie možno problematizovať rôznym spôsobom. Umenie je predurčené roztvárať celé spektrum tejto komplexnej problematiky, poukazovať na konštruktívny charakter reality, senzibilizovať voči neuvedomeným schémam, ktoré bežne podprahovo determinujú naše správanie. Na rozdiel od pravidiel bežných jazykových hier sa dá umenie a literatúra ako súčasť spoločenského subsystému z funkčného hľadiska opísať ako inštancia, v ktorej možno testovať platnosť fundamentálnych dát našej reality. Tieto testy sa odohrávajú pragmaticky v podobe simulácií, a preto je zmysluplné testovať práve hranice praktík konštruovania žitej skutočnosti. K takýmto hraničným situáciám alebo praktikám patria aj momenty destabilizácie vzťahu predpokladaných a vnímaných informácií (zmyslové klamy, ilúzie).

Pre literárnovedné uvažovanie o fenoménoch vnímania je primárnou referenčnou disciplínou psychológia vnímania. Prepojenie medzi literárnou vedou a psychológiou vnímania však musí byť dobre zdôvodnené. Psychológia vnímania tvorí dôležitý architektonický prvok kognitívnej literárnej vedy, čo by jej malo zabezpečiť dostatočnú koordináciu s výskumami iných kognícií, napríklad s emóciami.

Vnímanie a transformácia (komunikácia) vnímania sa nedajú pozorovať oddelene, lebo ako fenomén je vnímanie vždy komunikované, čiže pozorované vnímanie. Luhmann tvrdí, že iba komunikácia je schopná komunikovať. Ide o proces modulovania vnímania a jeho literárnej realizácie – problematiku s mnohými implikáciami a aj nutnými analytickými obmedzeniami. Treba vychádzať z poznania, že kognície sa odohrávajú v operatívne izolovaných moduloch, to sa týka aj vnímania, ktoré ako také tiež predstavuje modul. Ak ho chápeme ako systém, je štruktúrne spriahnutý s inými systémami (pamäť, poznatky, jazyk) a zároveň sa skladá z imanentných modulov (na úrovni systému receptorov, systému spracovania perturbácií a pod.).

Vo výskumoch sa často usúvzťažňujú moduly/systémy ako pamäť a poznatky, menej sa hovorí o tom, akým spôsobom možno poznatky chápať ako výsledky aktov vnímania, ako na to upozorňoval už Thomas Kuhn (1970). John Richards a Ernst von Glasersfeld – vychádzajúc z Kuhna – definujú poznatky prostredníctvom ich funkcie, ktorá spočíva v konštruovaní a uchovávaní invariantov (podľa Piageta „operatívnych schém“), čo systém uspôsobuje na kontrolu sensorických vnemov, na reguláciu referenčných signálov a na úspešné stabilizovanie logickej koherencie sveta (1987, 210).

Takéto intermodulárne prepojenia nie sú prístupné analýze na svojej štrukturálnej úrovni, pretože ide o intersystemické procesy, ktoré sa dajú subsumovať pod pojem emergencie. Preto, ak sa chceme zmysluplne venovať fenoménu vnímania v literatúre, bude potrebných niekoľko spresnení a špecifikácií, čo je podmienené veľkou komplexnosťou a členitosťou danej problematiky. Táto potreba vyplýva už z jednoduchého konštatovania, že prakticky akákoľvek výpoveď v akomkoľvek literárnom texte súvisí s vnímaním. Prvé možné vymedzenie by mohlo spočívať v rozlíšení výpovedí na také, ktoré tematizujú akty vnímania a také, ktoré vyplývajú z pozorovania.¹ Iná možná špecifikácia je na strane pojmu vnímania, teda či sa tematizujú akty vnímania alebo ich produkty. Fenomenologicky orientované práce o vnímaní v literatúre (a takých je prevažná väčšina) sa sústreďujú na výslovné realizácie (reprezentácie) vnemov. V literatúre to bývajú vo všeobecnosti práve situácie, keď sa úsudok (hypotéza) a vnem (senzórium) nestretávajú v konvergenčnom bode sugerujúcom stabilitu sveta. Anomálie vnímania sa bežne odrážajú aj v kontexte komunikácie. Vnímanie a komunikácia preto patria k relatívne často pertraktovaným tematickým teritóriám literatúry a literárnej vedy.

Ako príklad môžem uviesť texty Petra Handkeho, ktoré na tematickej úrovni uvádzajú do súvislosti vnímanie a komunikáciu a sú prakticky predestinované pre odkrývanie týchto momentov cez prizmu kognitívnej literárnej vedy. V Handkeho prípade sa hovorí aj o poetike vnímania (porovnaj Eifler 1985; Hofer 2007).

Súvislosť medzi vnímaním a komunikáciou nie je nesystémová. Tým, že kognitívne systémy operujú ako uzavreté (ide o *operatívnu* uzavretosť), teda ako izolované moduly, dochádza k ich spriahnutiu. Intermodulárna interakcia sa dá v princípe (modelovo) odkryť napríklad prostriedkami, ktoré nám ponúka kybernetika druhého rádu Heinza von Foerstera. Ak vstupuje do hry emergencia (vznik úplne novej kvality na úplne inej operatívnej úrovni), ak teda komunikácia emerguje z interakcie modulov na úrovni vnímania, musíme komunikovať vždy niečo „viac/iné“, ako je nám prístupné cez tieto moduly. V čom ono viac/iné spočíva, je predmetom

empirických (experimentálnych) výskumov kognitívnej psychológie vnímania, ktorá vychádza z toho, že medzi vnímaním a komunikáciou existuje spätná väzba, z čoho opäť vyplýva, že aj vnímanie sa dá vnímať, ako aj to, že komunikácia sa dá komunikovať (Rotheimer 1999, 73). Takéto skrátené vysvetlenie sa odvoláva na Luhmannovo principiálne oddelenie vedomia od komunikácie ako operatívne uzavretých systémov. Luhmann uvádza: „A práve v tejto organizačnej forme vlastnej autopoiesis komunikácia nedokáže ani poňať vnímanie a ani sa sama nedokáže vnímať.“ (1997, 72)

V rekurzívnom spriahnutí vnímania a komunikácie v zmysle Rotheimera sa vynára ďalší moment, ktorý je nutné aspoň modelovo integrovať. Ide o moment *porozumenia* a predpoklad *zmyslu*. Porozumenie a zmysel majú pevné miesto v systémovoteoretickom uvažovaní a spomením ich neskôr. Na tomto mieste stačí problematizovať nutnosť predpokladu takejto rekurzívnosti, ktorá sa podobá skôr na hermeneutický kruh ako na Luhmannov model autopoietických systémov, a konštatovať, že vnemy síce v rámci komunikácie už disponujú označeniami, ktoré vyplývajú z pozorovania ako podvojného aktu vymedzenia a označenia, ale v každom prípade zostávajú elementom komunikácie, teda jeho produktom a predpokladom. Tu vstupuje do hry jazyk ako médium pozorovania, ako spojivo medzi vnímaním a komunikáciou. Luhmann správne poznamenáva: „vnímanie sa dá ovplyvňovať jazykom“ (1997, 30). Úloha jazyka je evidentná v podstate na každej úrovni riešenia problému kognície. Jazyk zároveň predstavuje nástroj, ktorý možno opäť analyzovať. Z tohto aspektu sa vynára ďalší problém, a síce, keď chceme komunikáciu opísať ako niečo biologické (Maturana 1987).

Niklas Luhmann stavia do protikladu vnímanie a komunikáciu vo viacerých svojich spisoch. Odkázal som na jeho kľúčové dielo *Die Kunst der Gesellschaft* (Umenie spoločnosti – tu hlavne 1. kapitolu), avšak o súvislosti oboch fenoménov výdatne referuje aj v stati *Wahrnehmung und Kommunikation an Hand von Kunstwerken* (Vnímanie a komunikácia na podklade umeleckých diel). Ich protiklad by podľa Luhmanna mal vyústiť do „prevratu estetickej teórie“ (2008, 248). Jeho konštatovanie spočíva v neúnavnom upozorňovaní na operatívnu uzavretosť oboch systémov a na absenciu akýchkoľvek prienikov, napríklad v podobe odovzdávania informácií. Zdôrazňuje však, že za komplexnosť štruktúry vďaka systému svojej operatívnej uzavretosti, čo ale neznamená, že ho okolie nemôže ovplyvňovať – to sa deje iba cez štruktúrne spriahnutie prostredníctvom perturbácií (248 – 249). Mechanizmus štruktúrne spriahajúci kognitívny systém so sociálnym systémom sa bežne nazýva jazyk. Keď umelecké diela slúžia ako médium komunikácie, ktorá umožňuje štruktúrne prepojenie medzi vnímajúcimi a komunikujúcimi systémami, potom sa uvažovanie o literatúre začína na úrovni kognitívneho systému a jeho senzória.

Môžeme si všimnúť, že na pozadí takto nastavenej komplexnej problematiky sa objavuje celá sieť teoretických konceptov, ktoré sa snažia opísať vnímanie, porozumenie, zmysel či správanie ako konštruktívne procesy. Tieto koncepty sa dajú integrovať do konštruktivisticko-systémovoteoretického rámca, ako to robili Heinz von Foerster a Ernst von Glasersfeld (porovnaj Rusch 1987, 381). Gebhard Rusch sa ako jeden z prvých pokúsil všeobecnú teóriu kognície a z nej vyplývajúce premisy radikálneho

konštruktivismu modelovo transformovať na literárnu vedu (1987). V tomto rámci pojem vnímanie znamená „konštrukciu invariantov, ktorých pomocou organizmus asimiluje a organizuje svoje skúsenosti“ (Richards – Glasersfeld 1987, 196).

Akceptovaním Luhmannovho konceptu štruktúrneho spriahnutia vedomia/vnímania a komunikácie dosahuje argumentačná stratégia vrchol abstraktnosti. Do tohto konceptu treba začleniť ďalšie elementy, element zmyslu, ktorý sa prejavuje v istom prostredí, čiže element média. Ak hovoríme o médiu, je potrebné pojem média špecifikovať tak, aby sme na jeho podklade mohli koncipovať aj literatúru ako médium. Podľa Olivera Jahrausa, ktorý popri Siegfriedovi J. Schmidtovi² predložil rozsiahly koncept literatúry ako média, čím priamo nadviazal na Luhmannove štruktúrne spriahnutie vedomia a komunikácie, komunikácia má síce mediálne podložie, ale nie je mediálne konštituovaná (2003, 300). Podstatné je, že Jahraus neredukuje vnímanie na fyziologické procesy. Naopak, vstupuje do priestoru, ktorý je hádam ešte väčšmi nevyjasnený, a síce do problematiky mediálnej podmienenosti vnímania, a nastoľuje aj otázku mediálnej konštituovanosti vedomia.³ Okrem vedomia konceptualizuje aj zmysel a organizáciu, teda tvorbu vzorov alebo štruktúr. Na podklade tohto konceptu sa vnímanie javí ako proces produkcie vzorov/foriem v prostredí zmyslu/média (313).

Aj Jahrausov pojem vnímania je podložený radikálnym konštruktivismom a vzťahuje sa na štruktúrne spriahnutie vedomia a komunikácie. Za základ svojho uvažovania berie modely čílskych biológov F. Varelu a H. R. Maturanu, podľa ktorých vnímanie nie je akt reprezentácie, pretože je nešpecifické. Toto antiontologické diktum konštruktivistckej filozofie síce obaja biológovia radikalizujú a transformujú do svojich fyziologických a biologických výskumov, avšak nájdeme ho už v transcendentálnej filozofii, a čo sa explicitne týka aktov vnímania, vo fenomenológii Husserla alebo Merleau-Pontyho. Ale konštruktivistické komponenty nájdeme už u Giambattistu Vica, Immanuela Kanta, Johanna Gottlieba Fichteho a ďalších.

Aj keď sú prístupy k problematike a metódy jej riešenia veľmi divergentné, ponúka sa nám istý integrujúci pohľad na stav výskumov. Podľa Matthiasa Buschmeiera sú to práve fenomenologické koncepty vnímania, ktoré v tradícii Husserla a Merleau-Pontyho vo výskumných trendoch dominujú (2005). Nepoukazuje ale na integráciu týchto konceptov do metateórií, ako je radikálny konštruktivismus a teória systémov, a ani na ich prepojenia s modernými smermi hermeneutiky. Napokon, nepoukazuje ani na tradície, na ktoré nadväzuje konštruktivisticky motivovaný výskum vnímania a ktoré kulminujú už u Hermanna von Helmholtza. Cez prizmu tejto línie uvažovania o vnímaní, sa môžeme dopracovať k druhej, pomerne elegantnej definícii pojmu vnímania. Predložil ju Arnold Wohler vo svojej knihe *Synästhesie als ein strukturbildendes Moment in der Kunst des 20. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung von Malerei und Musik* (Synestézia ako štruktúrujúci moment v umení 20. storočia s osobitným zohľadnením maliarstva a hudby; 2010): „Vnímanie je konštruktívny proces, ktorý navzájom prepočítava nešpecifické dáta z rôznych zmyslových systémov tak, že ich výsledok je špecifický vedomý ‚zmysel‘.“ (106)

Takéto antiontologické uvažovanie ústi do cirkulačnej argumentácie, paradoxov alebo tautológií. Logickou konzekvenciou je aj Jahrausova výpoveď, odvolávajúca sa

na Foersterov text s názvom *Wahrnehmen wahrnehmen* (Vnímať vnímanie): „Vnemy nemožno vnímať a len preto je možné vnímať.“ (2003, 317) Z cirkulárnosti autopoesis a jej principiálnej neuchopiteľnosti sa dá dostať iba jej transformáciou na novej úrovni, ktorej prepojenie je štruktúrne determinované.

Štruktúrne determinované spriahnutie vnímania a komunikácie je aj predmetom konštruktivisticky podloženého uvažovania neurofyziológa Gerharda Rotha. Podľa neho je v prvom rade potrebné konceptualizovať vnímanie cez prizmu jeho transformácie v komunikácii, na úrovni ktorej sa objavuje známe pojmoslovie obsahujúce termíny ako *porozumenie, zmysel, médium, forma* atď. Rotha ale zaujíma hlavne otázka, akým spôsobom operuje kognitívny aparát, keď generuje vnímanie. V tomto bode sa otvára už klasický postulát konštruktívnosti vnímania (2005, 18). Roth z veľkej časti takisto pokračuje v uvažovaní Niklasa Luhmanna o spriahnutí vnímania a komunikácie. Luhmann sám hovorí o vnímaní ako o zvláštnej kompetencii vedomia, o primáte vnímania vo vedomí (1997, 14 – 16). V jeho poňatí je vnímanie v prvom rade vnímanie diferencie (porovnaj H. v. Foerster alebo G. Bateson), čo opäť odkazuje na inštanciu pozorovateľa a aktu pozorovania ako kľúčových elementov Luhmannovej teórie systémov. Ak vnímanie na operatívnej úrovni diferencuje, jeho súvislosť s aktom pozorovania je daná tým, že pozorovanie je dvojjediný akt diferenciacie a označenia. Diferenciácia produkuje formu, ktorá je možná iba v prostredí, v médiu, a forma je zasa konštituovaná zmyslom.

V kontexte vnímania je vhodné použiť pojem *forma*, ako ho konceptualizoval Heinz von Foerster. Pojem formy chápe v súvislosti s dimenziou času a podľa toho možno formy vnímať iba v pohybe, resp. ako pohyb, ktorý spôsobuje zmeny v usporiadaní elementov v médiu. Vnímame iba zmeny, pohyb (Foerster 1990, 440). Tento fakt (aj keď Foerster spomína len vizuálne vnímanie) sa týka všetkého zmyslového vnímania a je aplikovateľný aj na všetky hypotézy, ktoré spájame s vnemami. Ide tu o fyziologickú univerzáliu. Gregory Bateson tento princíp plasticky vysvetľuje na príklade taktilného vnímania:

na príklade taktilného vnímania sa dá znázorniť, čo znamená zmyslová informácia. Na vyučovaní zvyčajne spravím hrubú bodku kriedou na tabuľu. Keď sa dotknem končekom prsta kolmo bielej škvŕny, nič necítim, ale keď prstom prejdem po bodke, potom zistím, že zmena medzi oboma úrovňami je veľmi nápadná. [...] Tento príklad, ktorý je typický pre akékoľvek zmyslové vnímanie, ukazuje, ako náš zmyslový systém dokáže pracovať iba s *udalostami*, ktoré môžeme nazvať *zmeny*. To, čo sa nemení, nedokážeme vnímať, pokiaľ nie sme schopní sa vo vzťahu k tomu pohybovať. (1987, 119 – 120)

Bateson týmto príkladom upozorňuje na jav, ktorý si bežne neuvedomujeme. V prípade vizuálneho vnímania takisto prijímame optické informácie, a to aj vtedy, keď sa nám zdá, že naše „stabilné“ oko fixuje „statický“ predmet. Stav stability je ilúzia, pokiaľ ho neponímame v súvislosti s pohybom alebo zmenou (82). Na jednej strane je oko v neustálom pohybe, hovoríme o bežnom mikroskopickom „chvení oka“, o mikronystagme. Na druhej strane máme (merateľné) zmeny, ktoré nevnímame preto, lebo ich organizmus vyseletoval ako informácie nerelevantné pre jeho bytie.

Vnímanie je podľa tejto logiky primárne vždy podložené zmyslom (Jahraus 2003,

319) a do uvažovania vstupujú okrem zmyslu aj ďalšie kategórie ako forma a médium. Ale ak podľa Luhmanna vedomie nedokáže komunikovať a komunikácia nedokáže vnímať, potom úlohou štruktúrneho spriahnutia bude podľa Jahrausa „spraviť komunikáciu vnímateľnou a vedomie komunikovateľným“ (320).

Ak je vnímanie autopoietický princíp vedomia a komunikácia autopoietický princíp komunikácie, potom je vnímanie, ako Luhmann tvrdí, nekomunikovateľné. Napriek tomu v knihe *Die Kunst der Gesellschaft* (Umenie spoločnosti) hovorí o funkcii umenia, ktorá podľa neho spočíva v tom, že robí principiálne nekomunikovateľné, konkrétne vnímanie komunikovateľným. (Luhmann 1997, 227) Umenie podľa neho prijíma výzvu obsiahnutú v naznačenom probléme (ne)komunikovateľnosti vnímania. Vnímaním vnímania sa vnímanie stáva komunikovateľným. Stáva sa produktom pozorovania druhého rádu, vedomie sa stáva produktom komunikácie. Komunikácia vnímania však opäť cez štruktúrne spriahnutie ovplyvňuje vnímanie (porovnaj napr. Burkhardt 2001, 200). Avšak vnímanie a riadenie vnímania sú determinované rôznymi faktormi, ktorých veľkú časť predstavujú prekognitívne procesy. Teda otázka uprednostnenia istého konštruktu pred iným, principiálne možným (v prípade minimálnych dištinkcií), je úzko spojená s procesmi aktualizácie sensorických dát a ich usúvzťažnením s vlastnými kontextami, z ktorých emerguje sebauvedomenie. Tento nadradený konštrukt (pre)definuje vedomé reprezentácie a tie, ktoré nedefinuje, kognitívny systém neregistruje a nie sú (v danom stave) elementmi sebaorganizácie vedomia (Emrich 1994). Koherentnosť vnímania zabezpečujú schémy, ktoré má kognitívny systém aktuálne k dispozícii, hovoríme o kognitívnych štruktúrach, ktoré kognitívny systém vyvíja, aby sa chránil pred nejednoznačnosťami, ktoré zabezpečujú jeho jednotu.

Tieto schémy a príslušné mechanizmy možno odhaľovať prostredníctvom experimentov, no takisto to robí literatúra. Výskum vnímania, ako to konštatuje Ingrid Kasten v práci *Wahrnehmung als Kategorie der Kultur und Literaturwissenschaft* (Vnímanie ako kulturologická a literárnovedná kategória; 2004), prežíva v súčasnosti v literárnej vede rozkvet. Odôvodnenie tohto konštatovania sa dá použiť ako vysvetlenie kompletnej pragmatiky istého stavu a upriamuje pozornosť na literatúru, jej formy, vzory, kontexty a funkcie, ale hlavne na mediálnu modifikovanosť foriem a spôsobov vnímania:

Platnosť prekonaných foriem vnímania a vedenia je, ako sa zdá, otrasená, preto vznikla opodstatnená potreba, znova sa v nich utvrdiť alebo sa prispôbiť novým formám vnímania. Dôvody sú rôzne. Niektoré sú rukolapné: Vnímanie sa tradične viaže na zmyslové vnímanie, na telesnú prítomnosť. V procesoch modernej medializovanej komunikácie je telesnosť a bezprostrednosť vnemov čoraz viac obmedzovaná alebo sa dokonca zdá, že sa stráca. (Kasten 2004, 13)

Za týchto predpokladov je umelecká/literárna komunikácia procesom, ktorý odкрýva isté štruktúry vedomia a ich funkcionalitu na celej ploche štruktúrneho spriahnutia vedomia a komunikácie – medialita je iba jedným z mnohých faktorov. Zaujímavý aspekt výskumu vnímania je jeho dejinnosť, ako na to odkazuje Ingrid Kasten. Aj Frank Degler v podstate reaguje na divergentnosť prístupov vo výskume vnímania na ploche literatúry a trochu zjednodušene píše:

Modulácia vnímania a literárne stváranie tohto procesu sa čoraz viac dostáva do centra záujmu. Takéto projekty by sa mali diferencovať na výskumy literárneho stvárania vnímania literatúry / prostredníctvom subjektov / prostredníctvom médií / v spoločnosti. (2002, 155)

S literatúrou sa spájajú zvýšené konceptualizačné nároky, čo je zrejme už na pozadí formalistického pojmu ozvláštnenie. Ale každé vedomé vnímanie sa zakladá na hypotézach⁴. To predstavuje z veľkej časti podhubie experimentálnej literatúry povedzme typu Gerharda Rühma alebo Petra Handkeho⁵. V prvom prípade sa otvára problematika úlohy perceptu, teda materiálnej bázy textu ako objektu vnímania ovplyvňujúceho proces konštruovania komunikátu. Perceptuálne vnímanie a jeho konštruktívnosť charakterizuje Sibylle Moser ako procesy, ktoré produkujú význam (2011). V druhom prípade sa tematizujú mentálne modely, kognitívne schémy, ako o nich hovorí napríklad Ernst von Glasersfeld. Tie vplyvajú na sebaorganizáciu sociálnych systémov. Vnímanie je preto reflektované v súvislosti s komunikáciou a v konšteláciách, ktoré umožňujú odkrývať „fázový prechod“ medzi biologickým a kultúrnym, resp. kognitívnym a sociálnym. Na úrovni textu sa u Handkeho manifestujú momenty spriahnutia vnímania a komunikácie v extrémnych situáciách pociťovanej absencie súvislostí. Sú to hraničné teritória, ktoré podľa Emricha vedú ku „kritickému interakčnému procesu“, keď kontrolný systém nedokáže zabezpečiť produkciu uvedomelého koherentného vnemu (2002, 17). Toto uvažovanie implikuje odkaz na principiálnu kontextovosť vnímania. S. J. Schmidt explicitne hovorí o procesualnosti vnímania v kontexte konania, ktorý zároveň slúži ako interpretačný rámec. Podľa neho v tomto rámci zohrávajú rozhodujúcu úlohu „skúsenosť, vedenie, pamäť a pocit“ (1996, 42). Tým sa dištancuje od G. Spencer-Browna a jeho konceptu pozorovania ako diferenciacie na podklade „nepríznačového priestoru“ (unmarked space). Z evolučného aspektu a so zreteľom práve na akty pozorovania je tento „priestor“ často veľmi výrazne „príznačový“. Na tomto podloží operuje aj poetika spomínaných dvoch rakúskych autorov. Špecifickosť vnímania je daná tým, že je produktom evolúcie istého druhu, ale aj transformačnou plochou sociálnych štruktúr v ich systémovej dynamike. Z tohto hľadiska nebude produktívne klásť si ontologické otázky, ale pýtať sa, akým spôsobom sa niečo vyvíja, deje alebo mení.

Tým sa dostávame ku konkrétnym procesom súvisiacim s kogníciou a komunikáciou. Všetky emergentné funkčné štruktúry, ako sú vnímanie, myslenie, cítenie či komunikácia, sa rekontextualizujú vo svojej koncepcnej determinovanosti vzormi, ktoré platia pre daný druh a v tej podobe, v akej sa pretavili do jeho možností konať ako element spoločenských systémov v každej konzekvencii tejto formulácie, takže v kontexte jeho socializačného a enkulturačného stavu, ako používateľa kódov, nástrojov, napríklad reči, médií a pod. Opis a prípadné objasnenie súvislostí kognície a komunikácie je veľmi členitý terén, v ktorom sú vnímanie a správanie determinované koreláciou senzória a motória, pričom napríklad aj materinská reč predstavuje síce parciálny, ale nezanedbateľný aspekt, ktorý slúži asimilácii kognitívneho systému v tom, čo systémová teória označuje ako nešpecifické prostredie, a preto je podstatným inštrumentom konštrukcie skutočnosti. Maturana a Schmidt vychádzajú z koevolúcie kognície a komunikácie. Luhmann je autorom univerzálnej teórie, ktorá je

vhodná na opis tejto interdependencie. Vzniká tak možnosť pozorovania, ktorého zmysel „nespočíva v ničom inom ako v komunikácii poriadku v aranžmáne foriem, ktorý nevzniká sám od seba“ (Luhmann 1997, 131). Tým je definovaná funkcia systému umenia/literatúry. Jej definovanie je jedna vec, jej konceptualizácia v teórii, ktorá by bola opäť funkčná, je druhá vec. A práve v tomto druhom aspekte Luhmannova teória nemusí vzbudzovať dojem dostatočnej diferencovanosti.⁶

Ako problematický, resp. ako deficitný sa môže zdať akýkoľvek pokus sensorické vnemy prepojiť s komunikáciou v médiu jazyka. Túto problematickosť možno pozorovať na cyklicky sa opakujúcich konštatovaniach a ich následných popretiach napríklad v Handkeho poviedke *Die Angst des Tormanns beim Elfmeter* (Strach brankára pri jedenástke). Spisovateľovu tvorbu charakterizuje tematizovanie problematiky syntetického vnímania. Izolované vnemy tu produkujú nepokoj, dokonca strach, ktorých efektom je vždy zvýšený pohyb. Prepojenie vnemov má ústiť do koherentnosti konštruktu skutočnosti, do jeho usporiadania. Ak vychádzame z toho, že jazyk a vnímanie sa navzájom ovplyvňujú, potom strata celistvosti dojmov logicky vedie k pocitom rozpadu systému jazyka a k jeho znefunkčneniu. U Handkeho nájdeme početné príklady takéhoto nefunkčného jazyka a rozpadu koherentného obrazu sveta. Mnohé jeho texty poukazujú na spojivá, podobnosti, analógie, procesy vzniku vzorov. U Handkeho sú dominantne zastúpené hlavne reprezentácie vizuálneho vnímania, ale rovnako aj realizácie mediálne sprostredkovaných vizuálnych vnemov. Na tejto ploche možno najefektívnejšie pozorovať, ako literatúra odhaľuje reciprocitu/interdependenciu objektívnych a subjektívnych faktorov na podmienky vizuálneho vnímania (Renner 2006, 201). Hovoríme o ich imaginácii v systéme vedomia. Handke ponúka výdatné nálezisko príslušných príkladov aj na tomto poli, kde sa vnemy rekonštruujú na podklade hypotéz izolovaných v pamäti (robí to rozprávač v *Die Hornissen* (Sršne), ale aj v *Die Wiederholung* (Opakovanie)).⁷

Ďalšou témou je hodnotenie možnosti vnímania bez pojmov. Túto možnosť Handke pertraktuje primárne vo svojich zápiskoch/žurnáloch⁸, ale aj kratších prózach⁹ a v troch esejach¹⁰, v ktorých sa snaží zachytiť tzv. pôvodné zážitky (Urerlebnisse), pričom odkazuje na primárnu funkciu literatúry, na možnosť vzniku sveta mimo schém vnímania a vzorov komunikácie, ktoré vtlačajú podobu nášmu všednému dňu. Otvára teda problematiku vnímania v súvislosti s imagináciou. Táto súvislosť je pre psychológiu vnímania kľúčová a je predmetom početných experimentov, hlavne v prípade rozpadu súvislosti konania a úsudku (Zimmer 2006, 329).

Literatúra nevysvetľuje, ale odкрýva funkcie jazykových realizácií na ploche textu, ktorý implicitne organizuje vnímanie a jeho súvislosť s inými kogníciami, u Handkeho je to často spomínanie, teda jeden funkčný aspekt pamäti, ale aj imaginácia. Médium literatúry sa v týchto momentoch dotýka svojich vlastných predpokladov, začína to byť literatúra o literatúre.

Handkeho protagonisti často pociťujú nedostatok, ktorý možno vysvetliť presýtenosťou, hypertrofickým potvrdzovaním existujúcich schém. Preto všetky ich aktivity kulminujú v deštrukcii poriadku. Rozpad, strata súvislostí, deštrukcia vzorov a schém implikujú možnosť iniciovať a sledovať zrod nových súvislostí, umožňujú vnímať za nových okolností a asimilovať nový/iný kód, ktorý nevychádza z prepo-

tentnej totality jazyka, napríklad jazyka médií. U Handkeho je to kód prírody, ako ho opísal v *Langsame Heimkehr* (Pomalý návrat domov). Vnímaná krajina Aljašky, s jej farbami, jej formami, vzniká na podklade organizácie, ktorej kód práve vzniká (nemeckí raní romantici uvažovali týmto spôsobom o poézii). Pre absenciu organizačného kódu, resp. pre spochybnenie jeho platnosti, sú rozprávačove vnemy izolované a nanovo prepojené. Potreba orientácie a prepojenia je preto výsledkom predchádzajúcich deštruktívnych aktov a ústi do tematizácie písania na ploche písma, čoho efektom je odhaľovanie konštruktívneho charakteru skutočnosti (porovnaj Wellershoff 1980; Röhnert 2015). Ak Handke odhaľuje princípy vnímania a komunikácie, prirodzene musí obsiahnuť základné postuláty fyziológie vnímania, a síce, že akákoľvek zmyslová informácia vyrastá z pohybu a je výsledkom dištinkčného aktu. Jeho aktéri sú destabilizovaní, sú v pohybe, na úteku, cestujú, blúdia, lavírujú, neustále menia smer, zriekajú sa akejkolvek stability. Efektom všetkých týchto pohybových aktivít je zvýšená potreba vedomého, precíteného alebo povedzme pôvodného vnímania a komunikácie mimo schematizmov a mimo folklóru všedného dňa.

Predložené naskicovanie problematiky vnímania a jeho analýza na ploche literatúry je takisto iba modelom, akým je napríklad fenomenologický model vnímania. Využíva však iný dizajn argumentácie, reformuluje problematiku ako celok a umožňuje aplikovať poznatky súčasných výskumov z oblasti medzi kognitívnymi vedami a vedami o kultúre.

POZNÁMKY

- ¹ Pojem vnímanie ako operácia nie je identický s pojmom pozorovanie. Vnímanie znamená diferencovanie, pozorovanie znamená diferencovanie a označovanie.
- ² Schmidt hovorí o koevolúcii médií, kognície a spoločnosti (2008); pre systematický rozbor Schmidtovejho pojmu média porovnaj Kreknin 2014.
- ³ Jeho pojem média je koncepčne spojený s vedomím.
- ⁴ Porovnaj Hinderk E. Emrich *In welcher Weise können philosophische Ideen forschungsleitend sein?* (2002).
- ⁵ „Jednou z najdôležitejších motivácií Handkeho písania je stvárnenie vnímania.“ (Meurer 2007, 174) Petra Meurer poukazuje hlavne na poviedku *Die Lehre der Sainte-Victoire*, ktorú vníma ako „učenie vnímaniu“ (174), čo znamená, že literatúra vplýva na vnímanie reality, resp. že senzibilizuje voči aktom vnímania. U Handkeho táto funkcia literatúry kulminuje v jeho predstave „dobrého pohľadu“ (178).
- ⁶ O kódovaní literatúry ako funkčného systému so zreteľom na Luhmannov návrh bolo povedané hádam už všetko, v mojom uvažovaní tento bod nemá žiadnu relevanciu.
- ⁷ Konštelácie sú ale iné. V *Die Hornissen* je rozprávač slepý a vníma „čo chce“, v *Die Wiederholung* rozprávač rozkrýva spomienky zapuzdrené v zápiskoch svojho nezvestného brata.
- ⁸ *Das Gewicht der Welt* (1977), *Die Geschichte des Bleistifts* (1982), *Phantasien der Wiederholung* (1983), *Am Felsenfenster morgens* (1997)
- ⁹ Napr. *Nachmittag eines Schriftstellers* (1987), *Noch einmal für Thukydides* (1990)
- ¹⁰ *Versuch über die Müdigkeit* (1989), *Versuch über die Jukebox* (1990), *Versuch über den geglückten Tag* (1991)

PRIMÁRNA LITERATÚRA – PETER HANDKE

(podľa rokov vydania)

- Die Hornissen (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1966)
Die Angst des Tormanns beim Elfmeter (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1970)
Das Gewicht der Welt (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1977)
Langsame Heimkehr (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1979)
Die Geschichte des Bleistifts (Salzburg/Wien: Residenz 1982)
Phantasien der Wiederholung (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1983)
Die Wiederholung (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1986)
Nachmittag eines Schriftstellers (Salzburg/Wien: Residenz 1987)
Versuch über die Müdigkeit (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1989)
Versuch über die Jukebox (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1990)
Noch einmal für Thukydides (Salzburg/Wien: Residenz 1990)
Versuch über den geglückten Tag (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1991)
Am Felsfenster morgens (Salzburg/Wien: Residenz 1998)

SEKUNDÁRNA LITERATÚRA

- Bateson, Gregory. 1987. *Geist und Natur. Eine notwendige Einheit*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Burkhardt, Maximilian Giuseppe. 2001. Interpretationsmaschinen. In *Bewusstsein – Kommunikation – Zeichen. Wechselwirkungen zwischen Luhmannscher Systemtheorie und Peircescher Zeichentheorie*, eds. Oliver Jahraus – Nina Ort, 191 – 220. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Buschmeier, Matthias. 2005. Kann die Schrift vor Augen zaubern? In *KulturPoetik*, Issue 1. <http://kulturpoetik.germanistik.unisaarland.de/manageartikel.php?action=show&id=128&resume=rezensionen&language=en> [cit. 11. novembra 2015].
- Degler, Frank. 2002. Asthetische Subversionen des Wissens. Analysen zur Phantastik zwischen Der Goldene Topf und Matrix. In *Athenäum. Jahrbuch für Romantik*, eds. Manfred Frank – Jochen Hörisch – Günter Oesterle, 155 – 174. 12. Jahrgang. Paderborn: Schöningh.
- Eifler, Margret. 1985. *Die subjektivistische Romanform seit ihren Anfängen in der Frühromantik. Ihre Existenzialität und Anti-Narrativik am Beispiel von Rilke, Benn und Handke*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Emrich, Hinderk M. 1994. Die Bedeutung des Konstruktivismus für Emotion, Traum und Imagination. In *Neuworlds: Gehirn – Geist – Kultur*, eds. Jutta Fedrowitz – Dirk Matejowski – Gert Kaiser, 93 – 116. Frankfurt/M.: Campus Verlag.
- Emrich, Hinderk E. 2002. In welcher Weise können philosophische Ideen forschungsleitend sein? In *Symbolische Welten: Philosophie und Kulturwissenschaften*, ed. Dirk Rustemeyer, 9 – 24. Würzburg: Verlag Königshausen und Neumann.
- Foerster, Heinz von. 1990. Wahrnehmen wahrnehmen. In *Aisthesis. Wahrnehmung heute oder Perspektiven einer anderen Ästhetik*, eds. Karlheinz Barck – Peter Gente – Heidi Paris – Stefan Richter, 434 – 442. Leipzig: Reclam.
- Hofer, Stefan. 2007. *Die Ökologie der Literatur: eine systemtheoretische Annäherung*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Jahraus, Oliver et al., eds. 1999. *Interpretation, Beobachtung, Kommunikation: Avancierte Literatur und Kunst im Rahmen von Konstruktivismus, Dekonstruktivismus und Systemtheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Jahraus, Oliver – Nina Ort, eds. 2001. *Bewusstsein – Kommunikation – Zeichen. Wechselwirkungen zwischen Luhmannscher Systemtheorie und Peircescher Zeichentheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Jahraus, Oliver. 2003. *Literatur als Medium. Sinnkonstitution zwischen Bewußtsein und Kommunikation*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.

- Kasten, Ingrid. 2004. Wahrnehmung als Kategorie der Kultur und Literaturwissenschaft. In *Wahrnehmung im Parzival Wolframs von Eschenbach*, ed. John Greenfield, 13 – 36. Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto.
- Kreknin, Innokentij. 2014. *Poetiken des Selbst: Identität, Autorschaft und Autofiktion*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Kuhn, Thomas. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Luhmann, Niklas. 1997. *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas. 2008. Wahrnehmung und Kommunikation an Hand von Kunstwerken. In *Schriften zu Kunst und Literatur*, ed. Niels Werber, 246 – 258. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Maturana, Humberto R. 1987. Kognition. In *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, ed. Siegfried J. Schmidt, 89 – 118. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Meurer, Petra. 2007. *Theatrale Räume. Theaterästhetische Entwürfe in Stücken von Werner Schwab, Elfriede Jelinek und Peter Handke*. Münster/Wien/Berlin: LIT-Verlag.
- Mikuláš, Roman – Sibylle Moser – Karin S. Wozonig, eds. 2011. *Die Kunst der Systemik. Systemische Ansätze der Literatur- und Kunstforschung in Mitteleuropa*. Münster/Wien/Berlin: LIT-Verlag.
- Moser, Sibylle. 2011. Mit Hand, Herz, Auge und Ohr. Sprache als synästhetischer Prozess. In *Die Kunst der Systemik. Systemische Ansätze der Literatur- und Kunstforschung in Mitteleuropa*, eds. Roman Mikuláš – Sibylle Moser – Karin S. Wozonig, 37 – 62. Münster/Wien/Berlin: LIT-Verlag.
- Renner, Rolf G. 2006. Der Kinogeher: Peter Handke und der Film. In *Peter Handke, Poesie der Ränder*, eds. Klaus Amann – Fabjan Hafner – Karl Wagner, 201 – 214. Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag.
- Richards, John – Ernst von Glasersfeld. 1987. Die Kontrolle von Wahrnehmung und die Konstruktion von Realität. Erkenntnistheoretische Aspekte des Rückkoppelungs-Kontroll-Systems. In *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, ed. Siegfried J. Schmidt, 192 – 228. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Röhnert, Jan. 2015. *Die Abwesenheit der Abwesenheit der Anwesenheit. Medium und Wahrnehmung in Peter Handkes Die Abwesenheit und ihrer Verfilmung*. Originalbeitrag Handkeonline (15. 6. 2015). <http://handkeonline.onb.ac.at/forschung/pdf/roehnert-2015.pdf> [cit. 11. novembra 2015].
- Roth, Gerhard. 1995. Die Konstruktivität des Gehirns: Der Kenntnisstand der Hirnforschung. In *Die Wirklichkeit des Konstruktivismus*, ed. Hans Rudi Fischer, 47 – 61. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme.
- Roth, Gerhard. 2005. Wahrnehmung: Abbildung oder Konstruktion? In *Wahrnehmung, Kognition, Ästhetik: Neurobiologie und Medienwissenschaften*, ed. Ralf Schnell, 15 – 35. Bielefeld: transcript Verlag.
- Rotheimer, Andreas. 1999. Kunst am Nullpunkt? oder Die Auferstehung des Interpreteten. Eine systemtheoretisch inspirierte (Re-)Konstruktion von Kafkas Erzählung *Josefine, die Sängerin oder Das Volk der Mäuse*. In *Interpretation, Beobachtung, Kommunikation: Avancierte Literatur und Kunst im Rahmen von Konstruktivismus, Dekonstruktivismus und Systemtheorie*, eds. Oliver Jahraus et al., 67 – 112. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Rusch, Gebhard. 1987. Autopoiesis, Literatur, Wissenschaft. Was die Kognitionstheorie für die Literaturwissenschaft besagt. In *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*, ed. Siegfried J. Schmidt, 374 – 400. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Schmidt, Siegfried J., ed. 1987. *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Schmidt, Siegfried J. 1996. *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung. Konstruktivistische Bemerkungen zum Zusammenhang von Kognition, Kommunikation, Medien und Kultur*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Schmidt, Siegfried J., 2008. Der Medienkompaktbegriff. In *Was ist ein Medium?* eds. Stefan Münker – Alexander Roesler, 144 – 157. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Wellershoff, Irene. 1980. *Innen und Außen: Wahrnehmung und Vorstellung bei A. Robbe-Grillet und P. Handke*. München: Fink.
- Wohler, Arnold. 2010. *Synästhesie als ein strukturbildendes Moment in der Kunst des 20. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung von Malerei und Musik*. Münster: Waxmann Verlag.
- Zimmer, Hubert D. 2006. Repräsentation und Repräsentationsformate. In *Handbuch der Allgemeinen Psychologie – Kognition*, eds. Joachim Funke – Peter A. Frensch, 325 – 334. Göttingen: Hogrefe Verlag.

Perception. Cognition. Communication. Cognitive literary studies. Radical constructivism. Systems theory.

The article investigates the research on the formal realization of psychological representations of percepts in the literary environment. It attempts to reconstruct conceptualizations of perception and the possibility of their anchoring in related theories. With regard to this aspect, the author does not ponder upon the origin of the contents of perception as effects of bio-physical processes. On the contrary, the focus lies within the functional aspect of perception and how it can be revealed on a linguistic level where complexity, variability and multi-layeredness represent the key impulses of art and literature. The origin or emergence of perceptual meanings is not analysed since it falls under the competence of cognitive psychology, which approaches the issue with the relevant logic and on the basis of existing experimental methodological instruments. This indeed is not a reason not to reflect its arguments and results in further deliberation, e.g. on aesthetic communication. Therefore, the author's elaboration on literary representation/communication of perceptual meanings is grounded in the term perception as defined by the minimal consensus of the cognitive sciences, e.g. in works by Wolf Singer, Francisco Varela and Humberto R. Maturana or in other disciplines as in the case of Gerhard Roth, Siegfried J. Schmidt, Gebhard Rusch and others. Such consensus is at the same time explicitly present in constructivist and systems-theory-oriented literary studies. This epistemological-methodological paradigm of literary studies however is not the only one that provides the possibility to reflect perception. Phenomenology and hermeneutics introduce other basal literary theories which can provide another perspective on the phenomenon of sensual experience.

Mgr. Roman Mikuláš, PhD.
Ústav svetovej literatúry SAV
Konventná 13
811 03 Bratislava
Slovenská republika
roman.mikulas@savba.sk